

ГІРСЬКІ ЄВРЕЇ КУБИ: МИНУЛЕ І СУЧАСНІСТЬ

Олена Таран

Високий рівень етнічної толерантності азербайджанського народу сприяв успішній інтеграції та адаптації численних національних меншин, серед них і єврейської. На території сучасного Азербайджану існують три єврейські громади: євреї-ашкеназі, грузинські євреї та гірські євреї. Офіційна статистика Азербайджанської республіки говорить про 35 тис. громадян, які ідентифікують себе як гірських євреїв. Вони проживають переважно в містах Баку, Огуз та Куба. Найбільш компактною та колоритною групою є гірські євреї Куби, районного центру на півночі країни. Місто Куба географічно розділене річкою Кубай-чай на дві частини — азербайджанську та єврейську, яка до 1926 року так і називалася, Єврейська Слобода; згодом — Червона Слобода. Сьогодні чисельність кубинських євреїв складає близько 4 тис. Феномен Червоної Слободи полягає в тому, що це єдине компактне поселення євреїв на території колишнього СРСР¹.

Діаспора гірських євреїв, на думку більшості дослідників, з'явилася на Кавказі близько VI ст. За всю історію існування єврейські общини Азербайджану переживали як періоди розквіту, так і послаблення свого етнокультурного розвитку, що було пов'язано з міграційними процесами, а також наверненням у іслам. Відносно багаточисельними вони залишалися в Північному Азербайджані, де в XVIII ст. в результаті послаблення Іранської держави зародилася велика кількість ханств. Перші з них — Кубинське та Талишське — виникли ще у XVII ст. Утворення Кубинського ханства відіграло значну роль у подальшій долі гірських євреїв: перенесення столиці в Кубу з будівництвом фортеці дозволило євреям закласти ремісниче поселення, відоме тепер як Червона Слобода². Отже, єврейській громаді Куби — 285 років.

Єврейська община брала активну участь у торгівлі, ремісничому виробництві та садів-

ництві. У слободі мешкали вихідці з перської провінції Гілян, Ірану, Туреччини, Дагестану. Чисельність населення постійно зростала. У 1916 році тут мешкало 8400 чол., але в 1926 році населення слободи скоротилося до 6 тис., що було пов'язано з політичною нестабільністю, революцією та громадянською війною. На початок XX ст. у слободі існувало 11 синагог. Населення, як і століття тому, займалося торгівлею та сільським господарством. До кінця 1930-х років у Червоній слободі було дві єврейські школи. З часом сталінська національна політика, спрямована на створення нової спільноти — радянського народу, — прискорила асиміляцію. Гірським євреям у цьому сенсі поталанило, оскільки вони продовжували компактно мешкати в сільській місцевості, де, як відомо, усі процеси відбуваються значно повільніше.

Євреї Червоної Слободи, як і всі гірські євреї, розмовляють мовою джуаріт, — близькою до фарсі зі значною кількістю лексичних форм арамейської мови та іврити³. Самоназва гірських євреїв — *джууру*. Власне, цю мовну специфіку відзначали ще дослідники XIX ст. Так, радник грузинської казенної експедиції Василь Легкобитов, який у 1830-х роках досліджував високі гірні райони Азербайджану, зауважив, що гірські євреї знають давньоєврейську та досконало володіють татарською (азербайджанською)⁴. В. Легкобитов поклав початок етнографічному дослідженню гірських євреїв Північного Кавказу. Значну роль у дослідженні гірсько-єврейського населення Північного Азербайджану (в т. ч. Куби) мають праці І. Чорного — загалом перші цілеспрямовані історико-етнографічні дослідження гірських євреїв⁵. Відомості про типи жител, особливості харчування, звичаї містяться в нарисі А. Васильєва, в якому автор доречно зауважує, що «значна кількість компонентів матеріальної культури гірських євреїв (житло, одяг тощо) запозичені в оточуючих народів»⁶

Питання історії та етнографії гірських євреїв вивчав також Ілля Анісимов. Наукова цінність зібраних ним етнографічних матеріалів полягає в тому, що цей дослідник був гірським євреєм за походженням, отже, відповідно, зібраний матеріал він розумів як носій культури; з другого боку — інтерпретував його по-науковому. На засіданнях московського Товариства прихильників природознавства, антропології та етнографії він докладно розповідав про заняття гірських євреїв, зокрема про землеробство, виноградарство, мареноводство, чинбарство, вказуючи на те, що гірські євреї також займалися дрібною торгівлею. Монографія І. Анісімова стала своєрідною хрестоматією з історії та етнографії гірських євреїв ⁷. У 1907—1909 роках унікальну колекцію предметів побуту зібрав О. Міллер вона лягла в основу зібрання експонатів гірських євреїв Азербайджану в Російському етнографічному музеї. Антропологічні особливості гірських євреїв вивчав С. Вайсенберг ⁸, а їхній фольклор — побутові пісні, приказки, бувальщини — Б. Міллер ⁹. Тут варто зауважити, що у подальшому будь-які опубліковані у кінці XIX — XX ст. роботи, що ставили за мету висвітлення окремих питань етнографії гірських євреїв Північного Азербайджану, переважно були явною компіляцією згаданих вище праць ¹⁰.

За статистичними даними на початку XX ст. максимальна чисельність євреїв Червоної Слободи була 12 тис. чол. Згідно з відомостями одного з інформаторів, вони жили дуже тісно. У кількох двокімнатних будинках могли проживати разом із батьками два-три дорослих сина зі своїми родинами ¹¹.

Традиційне житло гірських євреїв Куби нагадувало напівземлянки: чотири стовпи з дубовим перекриттям, покритим такими ж дошками, засипали й утрамбовували землю. Подекуди, за словами одного з інформаторів, такі будинки із земляним дахом збереглись у Червоній Слободі. Забудову кутка починали з синагоги, а потім навколо неї зводили приватні будинки. Перші синагоги були сімейними — в одній родині могло налічуватися від 70 до 120 осіб. Сучасні будинки гірських євреїв Куби — це вишукані обійстя європейського гатунку, відзначені азійським шиком. Жоден із них не схожий на сусідський. Це не типова забудова, це — індивідуальний проект. Фронтони всіх будівель, окрім дати будівництва, прикрашають зірки Давида. Типовий для єврейського кварталу будинок складається з великої кількості кімнат та великої критої веранди. Господарюють у будинку жінки, майже всі в червоних хустках. Голова роду — чоловік, який радиться з жінкою, але господиня в домі

Стара ділянка цвинтаря с. Червона Слобода, серпень 2008. Фото автора.

— вона, хранителька домашнього вогнища. Досі не викоренена традиція щодо батьківського вибору наречених. За наречену родина нареченого платить кілька тисяч доларів. Така спрямованість на матеріальний добробут чоловіка типова для цієї общини та багато в чому пояснює практичність і винахідливість гірських євреїв. У Червоній Слободі досі віддають перевагу «своїм» нареченим. На вулицях та в кафе Куби (загалом, як і в інших містах Азербайджану, окрім Баку) можна побачити переважно чоловіків. Жінки та дівчата виходять лише у справах, постійно перебуваючи в стінах власної домівки, а якщо в чужому, наприклад, у гостях, — то лише в господі з незаплямованою репутацією¹².

У традиційній кухні гірських євреїв відчувається значний іранський вплив (навіть назви багатьох страв іранського походження). У середині ХІХ — до 1930-х років значну частку раціону становила молочна їжа, яку готували переважно на сніданок, перед початком фізичних навантажень. Основні страви споживали ввечері. Зазвичай їх подають усі одразу, — обов'язково зелень-асорті (пертушку, кіндзу, крес-салат, селеру тощо), а також огірки, помідори, редьку, редис. Серед гарячих страв найпоширенішими залишаються дюшпере (різновид пельменів), інгар, буглеме, дулма. З напоїв гірські євреї, як і азербайджанці, віддають перевагу айрану та чаю (можуть випивати по вісім-десять чашок)¹³.

Дулма. (Червона Слобода), серпень 2008. Фото автора

Гірські євреї завжди дотримувалися традицій, але не ортодоксальних заборон. У синагозі відсутні крісла. Віруючі, знявши взуття при вході, сидять на килимах — можливо, це вплив мусульманства. Відсутнє також місце для жінок, у синагогу ходять лише чоловіки. Частиною інтер'єру є написана російською мовою молитва-подяка уряду Азербайджану. Керівники общини констатують, що більшість чоловіків середнього віку працює переважно в Москві.

У громаді гірських євреїв Куби особливо шанується день 9 Ава (день жалоби — день знищення Іерусалимського храму), коли сотні кубинців з усього світу приїждять на три міських кладовища пом'янути близьких. Ми були свідками такого обряду: посеред вулиці впоперек стоїть довгий намет. У ньому — стіл та лави в три ряди. За столами — чоловіки (*авелім*) у темному одязі, з бородами, неголені впродовж тижня. За словами Бориса Симандуєва, мешканця Слободи, так родичі поминають покійника в день похорон. Жінки в намет приносять поминальні страви — чай і солодощі, також горілку й закуску¹⁴. Якщо помирає раб, то поминають усією чоловічою громадою Слободи. Тут досі на похоронах та в поминальні дні запрошують професійних плакальниць.

Під кінець дня, із заходом сонця, за традицією, починається час заручин та весіль. На весіллях жінки і чоловіки сидять за різними столами.

Духовне життя гірських євреїв Куби розвивалося під впливом релігійних центрів — синагог. Раніше це були невеликі дерев'яні споруди. Згодом стали будувати їх із саману, пізніше — з обпаленої цегли та каменю. Наприкінці ХІХ ст. стали зводити великі громадські (за місцем ісходу) синагоги з обпаленої цегли. Екстер'єр витримано у спільному для всього Кавказу східному стилі. Згідно традиції, синагога гірських євреїв, *німаз*, мала дванадцять вікон та два входи. У ХVІІІ ст. прихожани сиділи на підлозі, згодом почали встановлювати дерев'яні лави. Кожна родина мала свої місця, які передавали у спадок. Авелім, які пе-

ребували в траурі 30 днів, сиділи в окремому ряду¹⁵. 1935 року діяло лише 11 синагог, за два роки влада закрила всі синагоги Червоної Слободи. Усіх раввинів було або розстріляно в бакинській в'язниці НКВС або заслано в Сибір. Улітку 1944 року було дозволено відновити роботу синагозі «Гіляки», яка функціонує і тепер. Сьогодні з одинадцяти колишніх синагог уціліло лише шість. Після 1996 року держава повернула громаді дві колишні будівлі синагог, які наразі відреставровані. Збудовано обрядову мікве¹⁶. У жовтні 2001 року було урочисто відкрито відреставровану двоповерхову синагогу, якій майже 140 років. Ця будівля — шестикупольна синагога — гордість єврейської громади. Зал вміщує 200 осіб, жінки сидять у холі (лише на Йом Кіпур або святкування бар-міцви). Двері, як уже зазначалося раніше, влаштовували з двох боків, тому у великі свята, коли виносять сувій Тори, з ним роблять коло, і жінки можуть його поцілувати¹⁷. Власне, у стінах синагоги відкрито ієшиву¹⁸, а також центр викладання загальноосвітніх та культурних програм для єврейської молоді Куби. У Червоній Слободі навчаються лише хлопці (в цьому єврейському анклаві суворо дотримуються принципу гендерного виховання). Дівчата окремо вивчають традиції, заповіді Шабоса та свят, закони та правила, необхідні для того, щоб стати гарною дружиною та господинею (вивчають домоводство, музику, в'язання, а також комп'ютер).

Передмістя Куби — Червона Слобода, р. Кубай-чай ділить місто на єврейську та азербайджанську частини. Серпень 2008. Фото автора.

За підтримки приватних осіб відреставровано єврейський цвинтар. Сьогодні релігійна громада гірських євреїв Куби утримується за рахунок заможних гірських євреїв Баку, Москви та США — вихідців із Червоної Слободи. У релігійному плані кубинські євреї дотримуються ортодоксальної течії, хасидський та ортодоксальний рухи відсутні. Більше того, азербайджанські євреї раніше навіть не чули про існування цих релігійних течій.

Міністерство освіти дало дозвіл на викладання в середній школі Слободи івриту як другої іноземної мови. Створений у квітні 2000 року Єврейський громадський культурний центр спрямований на збереження єврейських традицій в азербайджано-єврейській громаді, зокрема в Кубі. З метою збереження традиційної культури, історії та мови щороку в Кубі проходять фестивалі єврейської книги, ініційовані Єврейським громадським культурним центром.

Наприкінці ХХ ст. історію та етнографію гірських євреїв Азербайджану, зокрема Куби, почали академічно досліджувати на державному рівні: 1992 року під егідою АН Азербайджану було проведено науковий семінар «Гірські євреї: минуле й сьогодення», у квітні 2001 року — «Гірські євреї Кавказу». 1999 та 2002 роках у приміщеннях столичних музеїв — мистецтв та історичному — проходили виставки «Євреї Азербайджану», презентації монографій, присвячених історії культури та мови гірських євреїв, а також збірника документів та матеріалів «Історія, життя та побут гірських євреїв Кавказу», зібраних в Азербайджані та Дагестані. У лютому

Кладовище Червоної Слободи. Сучасна ділянка, серпень 2008. Фото автора.

2008 року відбулася міжнародна науково-практична конференція «Гірські євреї: історичний, культурно-національний та релігійний вимір» в Інституті Європи Російської АН. Підвищений інтерес до гірських євреїв Куби пояснюється активною участю представників цієї етнічної групи в діловому, науковому та політичному житті Росії.

Гірські євреї, які живуть на території Азербайджану, зберігають свою етнічну самобутність та колорит, національні звичаї і

традиції. Попри відмінність у релігійних поглядах, гірські євреї та азербайджанці мають багато спільних рис у веденні господарства, а також елементах традиційно-побутової культури. Зважаючи на майже повну відсутність алії (стосовно єврейської общини Куби), можна дійти висновку, що в умовах міжетнічної толерантності Азербайджанської республіки єврейська громада Червоної Слободи буде довго існувати.

- 1 Агарунов М. Еврейская община Азербайджана // Евреи Азии. – 2002. – №1. – Июнь-Август.
- 2 Центральна вулиця Червоної Слободи носить ім'я Фаталі-хана, кубинського правителя, за часів правління якого євреї почали заселяти Слободу.
- 3 Миллер В. Материалы для изучения еврейско-татского языка. СПб., 1892; – Миллер В. Евреи горские // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – СПб., 1893 – Т. XI; Миллер В. Очерк фонетики еврейско-татского наречия. – М., 1990. Миллер В. Татские тексты: (Материалы по говорам татов Советского Азербайджана) // Иранские языки. – М.; Ленинград, 1945. – Вып. 1. – С. 107–120.
- 4 Легкобытов В. Обзорение российских владений за Кавказом в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях. В 4-х т. – СПб., 1836.
- 5 Черный И. Горские евреи // Сборник сведений о кавказских горцах. – Тифлис, 1870. – Вып. 3. – Отд. 1.
- 6 Васильев А. Горские евреи // Новое обозрение. 1889. – 19 янв.
- 7 Анисимов И. Кавказские еврей-горцы // Сборник материалов по этнографии, издаваемый при Дашковском Этнографическом музее. Вып. 3. – М., 1888. – С. 171–322; Перевидання: Анисимов И. Кавказские еврей-горцы. М., 2002.
- 8 Вайсенберг С. Кавказские евреи в антропологическом отношении // Русский антропологический журнал, – 1912. – № 2–3. – С. 137–163.
- 9 Миллер Б. О кубинском говоре татского наречия горских евреев Кавказа // Записки Института востоковедения Академии Наук. – Ленинград, 1932. – С. 269–290; Миллер Б. Таты, их рассе-

- ление и говоры: Материалы и вопросы. – Баку, 1929.
- 10 Мурзаханов Ю. Очерк истории этнографического изучения горских евреев (XVIII – начало XX века). – М., 1994. – С. 54; Пульнер Л. Итоги и задачи изучения кавказских (грузинских и горских) евреев // СЭ. – 1936. – № 4–5. – С. 105–121.
- 11 Архів автора. Записано від Захар'яєвої Фріди, 1935 р. н., с. Червона Слобода, серпень 2008 року.
- 12 Архів автора. Записано від Захар'яєвої Фріди, 1935 р. н., с. Червона Слобода, серпень 2008 року.
- 13 Архів автора. Записано від Рзаєва Анара, 1977 р. н., м. Сумгаїт, серпень 2008 року.
- 14 Архів автора. Записано від Симандуєва Бориса, 1952 р. н., с. Червона Слобода, серпень 2008 року.
- 15 Давидов А. Мудрецы Кавказа. – Иерусалим, 2004. – С. 78.
- 16 Водний резервуар для обмивання з метою очищення від ритуального бруду, а також у випадку дотику до мертвого тіла чи до будь-якого іншого нечистого об'єкта; внаслідок менструальних виділень; обмивання після пологів; нареченої перед весіллям; при переході в іудаїзм.
- 17 Архів автора. Записано від Симандуєва Бориса, 1952 р. н., с. Червона Слобода, серпень 2008 р.
- 18 Інститут, вищий релігійний навчальний заклад з вивчення Усного Закону, переважно Талмуда.

Using historical and ethnographic materials this paper describes the mountain Jews of Guba – subethnos inhabiting the territory of modern Azerbaijan. We examine certain aspects of their domestic and religious life today. The article used the author's field research in summer 2008.